

Katarzyna Kordas-Shaginyan

ORCID: 0000-0003-1784-5459

Uniwersytet Wrocławski

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.38.10>

Związki prawa z literaturą rosyjską. Szkic dziejów rosyjskiego prawa w literaturze pięknej od X do XIX wieku*

Słowa kluczowe: interdyscyplinarność, *prawo i literatura*, prawo w literaturze, literatura rosyjska, problematyka prawna w literaturze rosyjskiej

Keywords: interdisciplinarity, *Law and Literature*, law in literature, Russian literature, legal issues in Russian literature

Abstrakt: W artykule podjęto próbę przedstawienia interakcji między prawem a literaturą, dwiema odległymi i jednocześnie silnie powiązanymi wzajemnie dyscyplinami. Celem pracy było pokazanie, że mimo niewielkiej uwagi poświęconej danemu tematowi i mimo opinii podważających zasadność poszukiwania zagadnień prawnych w literaturze rosyjskiej temat ten zasługuje na uwagę badaczy. Przedmiotem obserwacji były utwory wybitnych twórców literatury rosyjskiej, zestawione w porządku chronologicznym, od X wieku aż po wiek XIX. Dokonując ich przeglądu, próbowaliśmy udowodnić, że problemy natury prawnej przedstawiane w dziełach literackich mają wymiar ponadczasowy. Wnikliwa interpretacja przywoływanych utworów może dać większą wiedzę, bardziej zrozumiałą i przejrzystą przekaz na temat zawiłości między innymi postępowań sądowych, karania niż najbardziej obszerna z prawniczych ksiąg.

The relationship between law and Russian literature: A sketch on the history of Russian law in fiction from the 10th to the 19th century

Abstract: The article attempts to show the interaction between law and literature, two distant and at the same time closely related disciplines. The aim of the work was to show that, despite the small attention devoted to a given topic and opinions questioning the legitimacy of searching for legal issues in Russian literature, it deserves the attention of researchers. The objects of observation were the works of eminent Russian authors, arranged in chronological order from the 10th to the 19th century. By reviewing them, we tried to prove that the legal problems presented in literary

* W artykule zostały wykorzystane fragmenty nieopublikowanej rozprawy doktorskiej mojego autorstwa, zatytułowanej *Problematyka prawnicza w życiu i twórczości Fiodora Dostojewskiego i Lwa Tołstoja*.

works have a timeless dimension. An insightful interpretation of the cited works may give greater knowledge, a clearer and more transparent message on the court proceedings or punishments than the most comprehensive of the legal books.

Rozwój nauki charakteryzuje się dialektyczną interakcją dwóch procesów: dyferencjacji oraz integracji. Przejawem procesu integracji jest wzrost powiązań o charakterze interdyscyplinarnym¹. Obecnie nie brakuje ani zwolenników, ani przeciwników interdyscyplinarności. Mimo niejednorodnego stanu refleksji idea ta pozwala uchwycić istotną dynamikę badań naukowych. Odpowiedzialnie prowadzone badania interdyscyplinarne prowadzą do przekraczania ostrych granic między dyscyplinami, a ponadto umożliwiają dostrzeganie problemów i zagadnień, które z monofonicznego punktu widzenia były niezauważalne.

Współcześnie takie powiązania interdyscyplinarne jak *Law and Economics* czy *Law and Politics*² już nie dziwią i nie wątpi się w zasadność ich funkcjonowania. Podobna sytuacja występuje w przypadku badań naukowych pod ogólną nazwą *Law and Literature* (dalej: „prawo i literatura” — K.K-Sh.). Wymagały one wysiłku ze strony przedstawicieli nie tyle dyscyplin pokrewnych, ile różnych dziedzin nauki, zajmujących się tym samym tematem. Rozwój coraz bardziej popularnego ruchu nie byłby możliwy bez ścisłej współpracy prawników i filologów oraz bez syntezy wypracowanych przez nich podejść i metod. Badania te są prowadzone od kilkudziesięciu lat w wielu krajach i okazały się niezwykle żywotnym interdyscyplinarnym nurtem. W Stanach Zjednoczonych oraz w Skandynawii powstały liczne ośrodki naukowe, w których rozpoczęto badanie tej tematyki oraz zajęto się popularyzacją osiągnięć w tym zakresie. Nieustannie na świecie ukazują się nowe publikacje oraz osobne serie czasopism poświęconych badaniom nad związkami prawa z literaturą³. W Polsce oraz w Rosji nie podjęto dotychczas tego typu systematycznych badań, jednakże można zauważyć wyraźną tendencję wzrostową,

¹ J. Kozłowski, *Narodziny i rozwój dyscyplin naukowych*, „Sprawy Nauki. Biuletyn Komitetu Badań Naukowych” 1996, nr 1, <http://kbn.icm.edu.pl/pub/kbn/sn/archiwum/9601/kozlow.html> (dostęp: 21.09.2019).

² G. Minda, *Postmodern Legal Movements: Law and Jurisprudence at Century's End*, New York 1995.

³ Zob. na przykład serię *Law and Literature* niemieckiego wydawnictwa De Gruyter: P. Schneck, *Rhetoric and Evidence. Legal Conflict and Literary Representation in U.S. American Culture*, Berlin 2011; D. Carpi, *Bioethics and Biolaw through Literature*, Berlin 2012; H. Porsdam, T. Elholm, *Dialogues on Justice. European Perspectives on Law and Humanities*, Berlin 2012; L. Dahlberg, *Visualizing Law and Authority. Essays on Legal Aesthetics*, Berlin 2012; K.-M. Simonsen, *Law and Justice in Literature, Film and Theater: Nordic Perspectives*, Berlin 2013; D. Carpi, J. Gaakeer, *Liminal Discourses. Subliminal Tensions in Law and Literature*, Berlin 2013; F. Quabeck, *Just and Unjust Wars in Shakespeare*, Berlin 2013; G. Olson, *Criminals as Animals from Shakespeare to Lombroso*, Berlin 2013, i inne.

jeśli chodzi o zainteresowanie tym tematem. Jest ona wynikiem obopólnego zainteresowania badaczy prawa i literaturoznawców tym zagadnieniem⁴.

„Dla historyków prawa nie jest tajemnicą, że związków pomiędzy prawem i literaturą można poszukiwać od czasów starożytnych”⁵, jednak za początek omawianego kierunku badań uznaje się umownie rok 1973, kiedy to na scenie anglo-amerykańskiej jurysprudence ukazała się książka jego pioniera — Jamesa Boyda White’a, zatytułowana *The Legal Imagination*⁶. Opierała się ona na założeniu, że praktyki prawnicze przypominają swym charakterem działalność literacką, że prawo, tak jak literatura, jest rodzajem sztuki, a prawnicy — szczególnego rodzaju artystami. Nie dziwi fakt, że praca White’a wywołała poruszenie na amerykańskich wydziałach prawa. Jak zauważa Maciej Wojtuń, tym, co może budzić uzasadnione zdziwienie, jest fakt, że *The Legal Imagination*, zamiast podzielić los innych nowości naukowych, dała początek ruchowi intelektualnemu, który, mimo wszelkich osobiowości, wpisał się na trwałe w krajobraz amerykańskiej myśli filozoficznoprawnej⁷.

W dyskursie „prawo i literatura” tradycyjnie wyróżnia się dwa obszary badawcze⁸, określane mianem *Law in Literature* (prawo w literaturze) oraz *Law as Literature* (prawo jako literatura)⁹. Badania prowadzone pod szyldem „prawo w literaturze”, określane przez François Ost’a jako „prawo w zwierciadle literatury” („le droit dans le miroir de la littérature”), zmierzają do głębszego poznania fenomenu prawa przez interpretację wątków prawniczych zawartych w dziełach literatury pięknej. Bliższa zaś moim rozważaniom jest perspektywa, w której przedmiotem

⁴ Świadczą o tym między innymi takie prace, jak obszerna rozprawa na temat prawa w *Panu Tadeuszu* (S. Breyen, *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej* Pana Tadeusza, Warszawa 1955), zbiór esejów związanych z tematyką prawną pojawiającą się w literaturze polskiej (*Prawo i literatura — szkice*, red. J. Kuisz, M. Wąsowicz, Warszawa 2015), publikacja pokonferencyjna będąca pierwszym w Rosji interdyscyplinarnym omówieniem związków prawa i literatury (*Pravo i literatura*, red. V.G. Grafskij, Moskwa 2014).

⁵ *Prawo i literatura — szkice...*, s. 23.

⁶ J.B. White, *The Legal Imagination*, Chicago 1973.

⁷ M. Wojtuń, *Prawda, prawo i literatura*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 73, 2014.

⁸ Belgijski naukowiec François Ost proponuje rozpatrywanie perspektywy relacji prawa i literatury na trzech płaszczyznach: prawo literatury, prawo jako literatura i prawo w literaturze. Z kolei francuski prawnik Philippe Malaurie przedstawił możliwość badania związków z czterech perspektyw: prawo o literaturze, prawo jako literatura, komparatystyka: prawo porównywane do literatury oraz prawo w literaturze. Zob. F. Ost, *Lettres et lois. Le droit au miroir de la littérature*, Bruxelles 2001; także *Pravo v zerkale literatury*, przeł. z fr. M.V. Antonova, [w:] *Pravo i literatura*, red. V.G. Grafskij, Moskwa 2014, s. 230 (do wydania zbiorowego dołączone jest tłumaczenie pracy F. Ost’a na język rosyjski). P. Malaurie, *Droit et littérature. Anthologie*, Paris 1997; *Prawo i literatura — szkice...*, s. 20.

⁹ Nurt „prawo jako literatura” koncentruje się, przede wszystkim, na poszukiwaniu podobieństw pomiędzy prawem a literaturą ujmowanymi jako dyskursywne praktyki kulturowe (zob. M. Wojtuń, *op. cit.*).

zainteresowania jest sama treść utworów literackich, poddawanych krytyce literackiej próbującej wydobyć z nich zarówno obraz prawa i prawników, jak i wiedzę o prawie o charakterze ogólnym czy filozoficznym.

Obecne w humanistyce tendencje osadzone między strukturalizmem a post-strukturalizmem skłaniają do postawienia dwóch zasadniczych pytań: co literatura może zaoferować prawu i co zyskuje literatura dzięki temu, że prawo jest obecne w utworach literackich¹⁰. Badacze wciąż poszukują na nie odpowiedzi. Przeciwnicy takiego podejścia twierdzą, że literatura piękna, nawet ta, zawierająca opisy sytuacji prawnych, nie jest w stanie przekazać prawnikom wiedzy obiektywnej, gdyż jest owocem fantazji autora. Natomiast zwolennicy przekonują, że w opisach życia społeczeństwa literaturze często można bardziej zaufać niż publicystyce czy dokumentacji polityczno-administracyjnej, zawierającej opisy ludzkiej egzystencji, gdyż literatura jest zdolna do większej uczciwości i obiektywności. Innymi słowy: jak konstatuje Irina Borszcz, prawnicy mają więcej podstaw do tego, by zaufać dobremu pisarzowi niż tekstom stworzonym przez dziennikarzy i urzędników¹¹.

Uważna kwerenda i analiza rozmaitych źródeł skłaniają do refleksji nad tym, że zarówno pisarz, jak i prawnik mają przed sobą tę samą rzeczywistość, a przede wszystkim — takiego samego człowieka. Opisywana przez nich sprawiedliwość, mimo że przy użyciu innego języka, wciąż pozostaje tą samą sprawiedliwością. Bez wątpienia literaturoznawca pochylający się nad problemami natury prawnej odzwierciedlonymi w dziełach literackich, może dostrzec, a zarazem lepiej zrozumieć tę szczególną więź łączącą świat wyobraźni ze światem rzeczywistym. Z kolei, jeśli chodzi o profesję prawniczą, to niewiele jest zawodów, w których do tego stopnia są potrzebne wysoka ogłada językowa oraz umiejętne formułowanie wypowiedzi, rozwijane właśnie na drodze spotkań z literaturą piękną.

W tym miejscu warto przypomnieć, że liczni mistrzowie pióra znali tajniki prawa nie tylko ze słyszenia. Wielu pisarzy (również rosyjskich), zanim zasłynęło wybitnymi dziełami, zdobyło wykształcenie prawnicze i odbyło w tym kierunku praktykę zawodową. Inni z kolei mogli bliżej się przyjrzeć funkcjonowaniu prawa za sprawą osobistych doświadczeń. Studia prawnicze ukończyli między innymi Aleksander Radiszczew, Aleksander Gribojedow, Aleksander Ostrowski, pracujący w Moskiewskim Sądzie Gubernialnym, a następnie w Moskiewskim Sądzie Arbitrażowym. Gruntowną wiedzę w zakresie prawa zdobył również Aleksander Puszkina podczas nauki w liceum w Carskim Siole. Wykształcenie prawnicze zdobył Nikołaj Gogol, prawo zaś w Niemczech studiował Aleksander Suchow-Kobylin.

¹⁰ F. Ost, *op. cit.*, s. 7.

¹¹ И.В. Борщ, *Право и литература как междисциплинарная проблема*, [w:] *Право и литература*, Москва 2014 (I.V. Borś, *Pravo i literatura kak meždisciplinarnaa problema*, [w:] *Pravo i literatura*, Moskva 2014), s. 54.

Ilość badań, zarówno rosyjskich, jak i polskich uczonych, poświęconych konceptualizacji związków prawa i literatury jest niezadowalająca, zwłaszcza na tle licznych prac dotyczących niniejszego tematu napisanych przez autorów zachodnich. To skłania do zajęcia się tym mało znanym u nas problemem naukowym. Badacze zza oceanu, ale także z Europy Zachodniej oraz Europy Północnej¹², poświęcając wiele uwagi kwestiom związanym z interakcją między prawem a literaturą, udowodnili, że ów obszar badań interdyscyplinarnych w znacznym stopniu wzbogaca zarówno nauki prawne, jak i filologię.

W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku znany prawnik i socjolog Bogdan Kistiakowski zarzucił literaturze rosyjskiej całkowitą obojętność w stosunku do zagadnień prawnych. Pisał on:

Świadomość prawna naszej inteligencji mogła się rozwijać wraz z pojawiającymi się opracowaniami idei prawnych w literaturze. [...] Wytężona praca świadomości, intensywny proces myślowy skierowany w jakąś stronę, zawsze znajdują swój wyraz w literaturze. W niej przede wszystkim powinniśmy szukać dowodów na to, jaka jest nasza świadomość prawna. Tu jednak natrafiamy na zdumiewający fakt: w naszej „bogatej” literaturze pięknej nie znajdziemy ani jednego traktatu, ani jednej etudy o prawie, które miałyby znaczenie społeczne¹³.

Autor pracy *W obronie prawa*, podsumowując swoje rozważania, z przykrością stwierdził, że rosyjska inteligencja nigdy nie zaliczała prawa do wartości kultury.

Jeśli przychylić się do opinii Kistiakowskiego, to wydawałoby się, iż realizacja niniejszego tematu jest niemożliwa. Jednakże znajomość literatury rosyjskiej

¹² Zajmowali się tym na przykład amerykańscy badacze: John Wigmore, James Boyd White, Robert Weisberg, Robin West, Richard Posner, Benjamin Cardozo, Ronald Dworkin, Stanley Fish, Jack Balkin. Chociaż na tym polu jawnie dominuje nauka amerykańska, nurt badań aktywnie rozwija się też w Niemczech. Z roku na rok pojawia się coraz więcej niemieckojęzycznych publikacji na przykład K. Lüderssen K., *Produktive Spiegelungen: Recht in Literatur, Theater und Film*, Baden-Baden 2002; *Fiktionen der Gerechtigkeit: Literatur–Film–Philosophie–Recht*, red. R. Bittner, S. Kaul, Baden-Baden 2005. Podobna sytuacja występuje w krajach francuskojęzycznych, gdzie dotychczas najmocniej zaznaczył swoją obecność ośrodek belgijski pod kierunkiem François Osta. Z kolei skandynawscy naukowcy stworzyli projekt *Rett og litteratur i Norden (Prawo i literatura w krajach skandynawskich)*. W celu ułatwienia współpracy pomiędzy naukowcami z różnych państw europejskich z inicjatywy Jeanne Gaakeer oraz Greta Olson została stworzona sieć dla naukowców zajmujących się badaniami w ramach ruchu „prawo i literatura”, nazwana *European Network for Law and Literature*.

¹³ Przekład własny. Oryg.: „Правосознание нашей интеллигенции могло бы развиваться, в связи с разработкой правовых идей в литературе. [...] Напряжённая деятельность сознания, неустанная работа мысли в каком-нибудь направлении, всегда получают своё выражение в литературе. В ней прежде всего мы должны искать свидетельств о том, каково наше правосознание. Но здесь мы наталкиваемся на поразительный факт: в нашей «богатой» литературе в прошлом нет ни одного трактата, ни одного этюда о праве, которые имели бы общественное значение”, Б.А. Кистяковский, *В защиту права (Интеллигенция и правосознание)*, [w:] *Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции*, Москва 1909 (Б.А. Кистяковский, *V zašitu prava (Intelligenciá i pravosoznanie)*, [w:] *Vehi. Sbornik statej o ruskoy intelligencii*, Moskva 1909), s. 102.

utwierdza nas w przekonaniu, że jego stanowisko nie do końca odpowiada rzeczywistości. Domyślamy się, że jako liberał i zwolennik reform nie był dostatecznie usatysfakcjonowany małą uwagą, jaką literaci poświęcali nowym progresywnym tendencjom w zakresie rozwoju prawa czy samym naukom prawnym. Nie oznacza to jednak, że w rosyjskim piśmiennictwie problemy prawne nie były poruszane. Jest wręcz przeciwnie. Wielcy pisarze literatury rosyjskiej często wyprzedzali swoje czasy, głosząc progresywne, a nieraz i radykalne idee prawa.

W chwili gdy w rosyjskim ustawodawstwie nadal opiewano nienaruszalność prawa pańszczyźnianego, system sądowy mało czym różnił się od feudalnego, a na temat konieczności wprowadzenia reform prawnych prowadzone były jedynie rozmowy, w literaturze pięknej pokazane były napięcia pomiędzy legalnością, formalizmem a sprawiedliwością, prawem i moralnością. Ukazywane były relacje władzy pomiędzy organami prawnymi a podmiotami prawa, poruszane były kwestie dotyczące roli i istoty prawa, przedstawiana była złożoność organizacji świata prawnego i aktywna rola sędziego w procesie stosowania prawa.

Najpełniejsze odzwierciedlenie związków prawa i literatury bez wątpienia odnajdziemy w literaturze XIX wieku, jednakże pierwsze przejawy zainteresowania piśmiennictwa rosyjskiego zagadnieniami prawa i prawomocności można zaobserwować już w literaturze staroruskiej. W zdumiewającej różnorodności gatunków literackich autorzy obnażali świadomość prawną swojego społeczeństwa. Tematami licznych utworów literatury staroruskiej były wydarzenia o tematyce społeczno-prawnej czy moralnej, w tym te, które odzwierciedlały problemy związane z sądownictwem czy opozycją społeczeństwa i indywiduum wobec grzechu i nieprawdy.

Ogromną spuściznę literacką, w której bez trudu możemy odnaleźć krytykę sądu i władzy świeckiej, pozostawił po sobie Maksym Grek. W jednym ze swoich pouczeń pisał: „Żydowska żądza pieniądza i chciwość [...] zawładnęły sędziami i władcami”¹⁴. Na panujący nieład w sferze sądownictwa, biurokrację oraz łapówkarstwo zwracał uwagę również jego uczeń Zenobiusz Otienski¹⁵. Jego rekomendacje dotyczące poprawy sądownictwa są bardzo konkretne: „Do sądu należy przyjeżdżać wcześniej, sądzić i siedzieć długo, spraw nie odkładać [...]. Wszyscy sędziowie mają obowiązek osądzania wszystkich zgodnie z prawem („prawdą”),

¹⁴ Оryг.: „Страсть иудейского сребролюбия и лихоимания [...] овладела судьями и начальниками...”, cyt. za: Н.И. Костомаров, *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, гл. 17, Москва 2007 (N.I. Kostomarov, *Russkaâ istoriâ v žizneopisaniâh ee glavnejših deâtele*, gl. 17, Moskva 2007), http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/17.php (dostęp: 21.09.2019).

¹⁵ И.А. Исаев, Н.М. Золотухина, *История политических и правовых учений России*, Москва 2003 (I.A. Isaev, N.M. Zolotuhina, *Istoriâ političeskikh i pravovyh učenij Rossii*, Moskva 2003), s. 76.

[...] Sędzia nigdy nie powinien skusić się na łapówkę”¹⁶. niesprawiedliwości społecznej, praktyki fałszywych doniesień, niemiłosiernego sądu nie pozostawił bez uwagi też Andriej Kurbski¹⁷.

W XVII wieku wraz z pojawieniem się satyry, jednego z najbardziej niezwykłych zjawisk w literaturze rosyjskiej, autorzy (najczęściej anonimowi) demaskowali istotne aspekty życia społeczeństwa feudalnego, na przykład niesprawiedliwy i skorumpowany sąd, nierówność społeczną, rozpustę, niemoralne zachowania, obłudę i chciwość kleru, politykę opartą na rozpijaniu ludności uboższej. Przeciwności sądownictwu skierowana była przede wszystkim *Opowieść o Jazgarzu Jazgarzewiczu*¹⁸ — stanowiąca parodię rozprawy sądowej — czy *Opowieść o sędzie Szemiaki*¹⁹, w której w sposób satyryczny przedstawiono sędziego-łapówkarza interpretującego przepisy na własną korzyść. Do dziś w Rosji frazeologizm „sąd Szemiaki”²⁰ jest powszechnie znany i używany w momencie, gdy chce się podkreślić niesprawiedliwość jakiegoś sądu, jakiejś opinii czy oceny. Z kolei powiedzenie: „Cóż to za krytyka? Jakiś sąd Szemiaki”²¹ wyraża stosunek do niesprawiedliwego wyroku, który być może wynika z pobudek materialnych sądującego²².

W latach sześćdziesiątych XVIII wieku rozpoczął się nowy okres rozwoju społeczno-kulturalnego Rosji. Literatura rosyjska od tego czasu już nie tylko demaskowała poszczególne mankamenty systemu sądownictwa rosyjskiego, lecz także obnażała wady całego ustroju społeczno-politycznego. Zwracano uwagę przede wszystkim na nierówności społeczne, niewolę chłopską, brak swobód obywatelskich. Obraz skorumpowanego sądu możemy ujrzyć między innymi w satyrze znanego poety i bajkopisarza Iwana Chemnicera, który pisał: „Do sądu, jak na bazar — bez kasy nie ma co iść”²³. Krytykę rządów autokratycznych i biurokracji

¹⁶ „В палату ездить рано, «судити и сидеть долго», дела не откладывать [...]. Все судьи обязаны судить всех по закону («правде») [...] Судья никогда не должен прельщаться мздой”. *Ibidem*.

¹⁷ Zob. na przykład listowną korespondencję z carem Iwanem Groźnym czy *Historię o wielkim księciu moskiewskim*. A. Курбский, *История о великом князе московском*, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, t. 11, Санкт-Петербург 2001 (A. Kurbskij, *Istoriâ o velikom knâze moskovskom*, [w:] *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, Sankt-Peterburg 2001), <http://lib.pushkinski-jdom.ru/Default.aspx?tabid=2070> (dostęp: 21.09.2019).

¹⁸ Oryg.: *Повесть о Ерше Ершовиче (Povest' o Erše Eršoviče)*.

¹⁹ Oryg.: *Повесть о Шемякином суде (Povest' o Šemâkinom sude)*.

²⁰ Oryg.: „Шемякин суд”.

²¹ Oryg.: „Какая же это критика? Шемякин суд какой-то”.

²² И. П. Лапицкий, *Повесть о суде Шемяки и судебная практика второй половины XVII в.*, [w:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, t. 6, Москва 1948 (I.P. Lapickij, *Povest' o sude Šemâki i sudebnââ praktika vtoroj poloviny XVII v.*, [w:] *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, t. 6, Moskva 1948), s. 60–99.

²³ Oryg.: „Без денег, как на торг, в суд незачем ходить”, И.И. Хемницер, *Два богача*, [w:] *Полное собрание стихотворений*, Москва 1963 (I.I. Hemnicer, *Dva bogača*, [w:] *idem, Polnoe sobranie stihotvorenij*, Moskva 1963), s. 105.

odnajdziemy również w twórczości wspomnianego wcześniej Aleksandra Radiszczewa. Zarówno w odzie *Wolność*²⁴, jak i w pracy publicystycznej *Wiedza o prawodawstwie*²⁵ porusza on temat pańszczyzny i wyraźnie obstaje przy państwie wolnych i równouprawnionych obywateli²⁶. Nieuczciwy system sądownictwa został przedstawiony także, prawie u schyłku XVIII wieku, w jednym z najwybitniejszych osiągnięć dramaturgii klasycyzmu — komedii Wasilija Kapnisty *Donos*. W utworze napotyamy scenę, w której prokurator Chwytajko (Chwatajko) śpiewa pieśń na cześć łapówki:

Bierz, nic w tym wielkiego;
Bierz, co tylko się da.
Do czego służą nam ręce.
Jak nie po to, by brać?²⁷

Otwartą krytykę biurokracji, bezduszości urzędników, oszczerstw sędziowskich czy łapówkarstwa odnajdziemy również w twórczości Iwana Kryłowa, stanowiącej ogniwo łączące oświecenie rosyjskie z XIX wiekiem. Pisarz demaskował wady współczesnego mu społeczeństwa i ówczesnych rządów autokratycznych. Karykaturze cara możemy przyrzeć się między innymi w bajce *Żaby i Car*²⁸. Z kolei w bajce *Wilk i Jagnię*²⁹ Kryłow pokazuje, że niezależnie od tego, jak sformułowane są prawa społeczeństwa opartego na władzy absolutnej — „silni zawsze mogą winić bezsilnych”³⁰. Podobna sytuacja występuje w bajce *Lew i Lampart*³¹, prawo jest zawsze po stronie silniejszego — „zwycięża, ten kto ma rację”³². Istota sądu, będącego skazą dawnej Rosji, została przedstawiona między innymi na przykładzie „sprawy karnej owcy”, oskarżonej o kradzież kur w bajce *Chłop i Owca*³³

²⁴ Oryg.: *Вольность (Vol'nost')*.

²⁵ Oryg.: *Опыт о законодательстве (Опыт о законодател'stve)*.

²⁶ А.Н. Радищев, *Вольность*, [w:] *Полное собрание сочинений*, t. 1, Москва 1938 (A.N. Radišev, *Vol'nost'*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij*, Moskva 1938), s. 1–17; А.Н. Радищев, *Опыт о законодательстве*, [w:] *Полное собрание сочинений*, t. 3, Москва 1952 (A.N. Radišev, *Опыт о законодательстве*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij* Moskva 1952), s. 3–27.

²⁷ Oryg.: „Бери, большой тут нет науки; Бери, что только можно взять. На что ж привешены нам руки. Как не на то, чтоб брать?”, В.В. Капнист, *Ябеда. Комедия в пяти действиях*, [w:] *Избранные произведения*, Ленинград 1973 (V.V. Kapnist, *Ábeda. Komediâ v pâti dejstvîáh*, [w:] *idem, Izbrannnye proizvedeniâ* Leningrad 1973).

²⁸ Oryg.: *Лягушки, просящие царя (Lâguški, prosâšie cara)*.

²⁹ Oryg.: *Волк и ягненок (Volk i âgnenok)*.

³⁰ Oryg.: „у сильного всегда бессильный виноват”, И.А. Крылов, *Волк и Ягненок*, [w:] *Полное собрание сочинений*, t. 3, Москва 1946 (I.A. Krylov, *Volk i Ágnenok*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij* Moskva 1946), s. 20.

³¹ Oryg.: *Лев и Барс (Lev i Bars)*.

³² „Судиться по правам — не тот у них был нрав; Да сильные ж в правах бывают часто слепы; У них на это свой устав: Кто одолеет, тот и прав”, И.А. Крылов, *Полное собрание сочинений*, t. 3, (I.A. Krylov, *Polnoe sobranie...*) s. 34.

³³ Oryg.: *Крестьянин и Овца (Krest'ânin i Ovca)*.

czy sprawy owiec, dla których władze powołały radę składającą się z wilków — *Wilki i Owce*³⁴. Dzięki wprowadzaniu do bajek tradycyjnych dla gatunku postaci lwów, orłów, niedźwiedzi, wilków czy owiec autor poruszał problemy władzy państwowej i kwestie społeczne³⁵. Poruszane problemy zachowały swoją aktualność i, jak podkreślał w swojej książce z 1959 roku znany prawoznawca, prezes Sądu Najwyższego ZSRR (1938–1948), Iwan Golakow, można się z nimi spotkać również we „współczesnym kapitalistycznym świecie”³⁶.

W XIX wieku związek literatury i prawa staje się szczególnie bliski. Taka sytuacja była uwarunkowana zniesieniem systemu poddaństwa chłopów (1861), przeobrażeniami społecznymi oraz reformami politycznymi, spośród których jedną z ważniejszych była reforma sądownictwa³⁷ przeprowadzona w 1864 roku. W tym okresie na tle jawnego bezprawia, nihilizmu, cynizmu, permisywizmu, ogólnego spadku moralności, rekordowo wysokiej liczby samobójstw i przestępstw³⁸ szczególnie odczuwalny był przejściowy charakter epoki. Atmosfera czasów sprzed reformy prowadziła do „jurydyzacji myślenia” — prawo było uważane za przedmiot, który powinien być znany każdej osobie, obojętnie kimkolwiek by była, bowiem w społeczeństwie nie ma nic ważniejszego od prawa³⁹. Niezwiązane bezpośrednio z literaturą czynniki, takie jak kryzys norm prawnych czy zasadnicze zmiany w systemie prawnym, kształtowały nową sytuację literatury, przyczyniając się do przejścia od romantyzmu do realizmu i skutkując wzrostem zainteresowania zagadnieniami z zakresu prawa. Szczególną uwagą problematykę społeczno-prawną obdarzyli między innymi Władimir Filimonow, krytykujący w swoich bajkach łapówkarstwo, niesprawiedliwość wyroków i panującą

³⁴ Oryg.: *Волки и Овцы (Volki i Ovcy)*.

³⁵ Zob. także *Taniec ryb (Рыбья пляска [Ryb'â pláska])*, *Szczupak (Щука [Šuka])*, *Pstre owce (Пестрые овцы [Pestrye ovcy])*.

³⁶ И.Т. Голяков, *Суд и законность в художественной литературе*, [w:] *Избранное*, Москва 2008 (I.T. Golâkov, *Sud i zakonnost' v hudožestvennoj literature*, [w:] *Izbrannoe*, Moskva 2008), s. 91.

³⁷ Oskarżeni uzyskali prawo do obrony, swoją działalność rozpoczęli adwokaci i sędziowie przysięgli. Sędziowie stali się niezawisli i nieusuwalni, a procesy były odtąd jawne. Do reformy wymiaru sprawiedliwości należy również zaliczyć zniesienie haniebnego przeżytku feudalnej Rusi Moskiewskiej, czyli kar cielesnych oraz piętnowania, co uczyniono jeszcze przed wprowadzeniem reformy sądowej w 1863 roku, poza zesłanymi na katorgę. Zob. więcej na przykład: (*Velikie reformy v Rossii serediny XIX veka*, red. I.L. Abramova, Moskva 2002, s. 160; M.G. Korotkih, *Sudebnââ reforma 1864 g. v Rossii*, Voronež 1994, s. 240).

³⁸ В.А. Бачинин, *Достоевский: метафизика преступления*, Санкт-Петербург 2001 (V.A. Bačinin, *Dostoevskij: metafizika prestupleniâ*, Sankt-Peterburg 2001), s. 104–105.

³⁹ И.А. Емельянова, *Историко-правовая наука России XIX в. История русского права. Методологические и историографические очерки*, cz. 2, Казань 1988 (I.A. Emel'anova, *Istoriiko-pravovââ nauka Rossii XIX v. Istoriâ russkogo prava. Metodologičeskie i istoriografičeskie očerki*, Kazan' 1988), s. 51.

obłudę⁴⁰; wspominany Aleksander Gribojedow — doktor nauk prawnych, który w *Mądre mu biada*⁴¹ przedstawił rzeczywisty obraz życia w Rosji po wojnie ojczyźnianej 1812 roku; przywoływany Aleksander Puszkina, definiujący prawo w zakazanej przez carską cenzurę odzie *Wolność*, demaskujący niesprawiedliwy ustrój pańszczyźniany w wierszu *Wiś* czy obrazujący wymiar sprawiedliwości między innymi w takich utworach jak *Dubrowski* czy *Córka kapitana*⁴². Temat prawa i wymiaru sprawiedliwości zajmował znaczące miejsce także w twórczości praktykującego prawnika — Nikołaja Gogola, który absurdalność i bezduszość carskiego prawodawstwa przedstawił między innymi w utworze *Martwe dusze*. Rażący zaś brak profesjonalizmu wśród urzędników oraz mankamenty sądu powiatowego odnajdziemy w dziele *Opowieść o tym, jak Iwan Iwanowicz pokłócił się z Iwanem Nikiforowiczem*⁴³. Problemów natury prawnej oraz zagadnień dotyczących dewiacji społecznych możemy doszukiwać się również w twórczości Michaiła Lermontowa, wątki kryminalno-prawne zajmują ważne miejsce w powieści *Bojar Orsza*, w poemacie *Pieśń o carze Iwanie Wasylewiczu, młodym opryczniku i udałym kupcu Kałasznikowie*⁴⁴. Ponadto problem samowoli i bezprawia, typowy dla carskiej Rosji, został wyraźnie przedstawiony w twórczości doświadczonego aresztami i zsyłkami Aleksandra Hercena⁴⁵ oraz wspomnianego prawnika Aleksandra Ostrowskiego, który swoje doświadczenia przelał na karty jednej z pierwszych swych komedii *Nasi ludzie — policzeni* napisanej w okresie pracy w sądzie arbitrażowym⁴⁶. Rosyjską biurokrację oraz porządku panujące w sądzie opisywali

⁴⁰ Zob. na przykład bajki: *Судья и два просителя, Смена воеводы, Соловей и Курица, Судья и Врач, Птичий суд, Звериное правосудие* (*Sud'ia i dva prositelâ, Smena vovody, Solovej i kuri-ca, Sud'ia i vrač, Ptičij sud, Zverinoe pravosuđi*) (V.S. Filimonov, *Proza i stihi*, cz. 1–2, Moskva 1822). W bajce *Sędzia i dwóch proszących* ukazuje zaczerpnięty z życia obraz sędziego-łapówkarza, dla którego jedynym argumentem jest droższy podarunek.

⁴¹ Oryg.: *Горе от ума* (*Gore ot uma*).

⁴² Oryg.: *Вольность; Деревня; Дубровский; Капитанская дочка* (*Vol'nost'; Derevnâ; Dubrovskij; Kapitanskâ dočka*).

⁴³ Oryg.: *Мертвые души; Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем* (*Mertvye duši; Povest' o tom, kak possorilsâ Ivan Ivanovič s Ivanom Nikiforovičem*).

⁴⁴ Oryg.: *Боярин Орша; Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца* (*Boârin Orša; Pesnâ pro carâ Ivana Vasil'eviča, molodogo opricnika i udalogo kupca*). W pierwszym z wymienionych utworów Lermontow zastanawiał się nad zagadnieniami moralności i prawa, z kolei w drugim w kategoriach społecznych ujął starcie dobra ze złem.

⁴⁵ Zob. na przykład *Rzeczy minione i rozmyślanie* (*Былое и думы* [*Byloe i dumy*]). W utworze, uważanym raczej za spowiedź aniżeli pamiętnik, Hercen opowiedział historię z rozprawy sądowej pewnych podpalaczy.

⁴⁶ Oryg.: *Свои люди-сочтемся* (*Svoi lûdi-sočtemsâ*).

także Aleksander Suchowo-Kobylin⁴⁷, Nikołaj Niekrasow⁴⁸, Michaił Sałtykow-Szczedrin⁴⁹. Pisarze krytycznie oceniali nowy sąd, w którym dostrzegali pozostałości po sądzie sprzed reformy.

Znaczącą rolę w kształtowaniu społeczeństwa oraz postrzegania przez nie prawa odegrali czołowi przedstawiciele prozy realistycznej: Fiodor Dostojewski i Lew Tołstoj. Pierwszy to surowy myśliciel, wyróżniający się nieustanną prawną-literacką refleksją; człowiek, który po procesie „pietraszewców” został skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie, w swojej twórczości ciągle wykorzystujący motywy kryminalne. Drugi zaś to obrońca biednych, który na przestrzeni całego życia miał styczność z sądem i jego funkcjonariuszami, studiował literaturę prawniczą, zapoznawał się z najnowszymi teoriami prawa i zarówno w twórczości artystycznej, jak i moralno-filozoficznej niejednokrotnie poruszał zagadnienia wchodzące w krąg nauk prawnych. Pisarze ci z wielką dbałością ujęli kluczowe zagadnienia związane z nauką prawa, wśród których ważne miejsce zajmuje problem zbrodni i kary. Na równi z karą „wewnętrzną”, która przejawia się w cierpieniach fizycznych, moralnych, psychicznych i duchowych, przedstawiają w swoich utworach karę „zewnątrzną” nakładaną przez sąd. Tworzą przy tym wyrazisty obraz wymiaru sprawiedliwości i jego przedstawicieli, dla których w większości przypadków liczy się jedynie ich kariera. Z kolei sam sąd nie jest miejscem, w którym wymierza się sprawiedliwość⁵⁰. Ze względu na panującą cenzurę Dostojewski nie mógł wyrażać swojego zdania wprost, jednak na przykład we *Wspomnieniach z domu*

⁴⁷ Zob. na przykład trylogię: *Małżeństwo Kreczyńskiego* (Свадьба Кречинского [Svad'ba Krečinskogo]), *Sprawa* (Дело [Delo]), *Śmierć Tarielkina* (Смерть Тарелкина [Smert' Tarelkina]), A.N., *Svad'ba Krečinskogo — Komediâ v treh dejstviâh; Trilogiâ*, Moskwa 1955 — utwory w dużej mierze oparte na osobistych doświadczeniach pisarza, który przez siedem lat objęty był dochodzeniem, w związku z podejrzeniem o zabójstwo.

⁴⁸ Zob. na przykład *Lichwiarz petersburski* (Петербургский ростовщик) (N.A. Nekrasov, *Peterburgskij rostovšik*, [w:] *idem*, *Polnoe sobranie sočinenij i pisem v 15 tomah*, t. 6, Leningrad 1983), *Współcześni* (Современники) (*idem*, *Sovremenniki*, <http://nekrasov-lit.ru/nekrasov/stihi/sovremenniki-2.htm>, dostęp: 12.06.2021), *Handlarze* (Коробейники) (*idem*, *Korobejniki*, [w:] *idem*, *Polnoe sobranie sočinenij i pisem v 15 tomah*, t. 4, Leningrad 1982), *Komu się na Rusi dobrze dzieje* (Кому на Руси жить хорошо) (*idem*, *Komu na Rusi žit' horošo*), [w:] *idem*, *Polnoe sobranie sočinenij v 3 tomah*, t. 1–3, Leningrad 1967, http://az.lib.ru/n/nekrasow_n_a/text_0290.shtml (dostęp: 11.11.2021), *Wolność* (Свобода) (*idem*, *Svoboda*, [w:] *idem*, *Polnoe sobranie sočinenij v 3 tomah*, t. 2, Leningrad 1967, http://az.lib.ru/n/nekrasow_n_a/text_0020.shtml#15, [dostęp: 12.06.2021]).

⁴⁹ Zob. *Państwo Gołowiełowowie* (Господа Головлевы) (M.E. Sałtykov-Šedrin, *Gospoda Golovlevy*, [w:] *idem*, *Sobranie sočinenij v 20-i tomah*, t. 13, Moskwa 1972), *Pompadurzy i pompadurzyce* (Помпадуры и Помпадуриши) (*idem*, *Pompadury i Pompadurši*, [w:] *idem*, *Sobranie sočinenij v 20-i tomah*, t. 8, Moskwa 1969), *Argusowe oczy* (Недреманное око (*idem*, *Nedremannoe oko*, [w:] *idem*, *Sobranie sočinenij v 20-i tomah*, t. 16, Moskwa 1974).

⁵⁰ Obraz sądu oraz stosunek pisarzy do wymiaru sprawiedliwości, znajdziemy między innymi w takich utworach jak: *Wspomnienia z domu umarłych* (Записки из мертвого дома [Zapiski iz mertvogo doma]), *Zbrodnia i kara* (Преступление и наказание [Prestuplenie i nakazanie]), *Bracia Karamazow* (Братья Карамазовы [Brat'â Karamazovy]); *Zmartwychwstanie* (Воскресение

umarłych krytyka owego wymierzania „sprawiedliwości” kryje się w ukazaniu „czterech tysięcy kijów” czy bezterminowego zesłania do „oddziału specjalnego”. Wnikliwy czytelnik dostrzega absurdalność systemu, w którym ze względu na liczbę uderzeń kolejne ciosy zadawane są już martwemu, lecz wciąż winnemu ciału czy też w którym trzyma się w kajdanach śmiertelnie chorych katorżników. Od kajdan nie uwalnia katorżnika żadna choroba:

Nawet gruźlicy umierali przy mnie w kajdanach. [...] Nie wiem nawet, czy się kto nad tym zastanawiał, skoro przez wszystkie te lata żadnemu z lekarzy nie przyszło nawet na myśl wyjednać u władz rozkucia chociażby jednego ciężko chorego więźnia, zwłaszcza suchotnika⁵¹.

Dla Lwa Tołstoja sąd był wyrazem absurdu i fałszu. Ciężko nie zgodzić się z prawnikiem Anatolijem Aleksiejewem⁵², stwierdzającym, że „scena sądowa jest jedną z najsilniejszych w powieści *Zmartwychwstanie*. Nie sposób znaleźć nawet podobnej w całej literaturze światowej”⁵³. Podobne interesujące stanowisko przedstawił Witalij Jaczewski⁵⁴, który w książce na temat poglądów społeczno-politycznych i prawnych Lwa Tołstoja pisze: „w żadnym traktacie nie odnajdziemy tak wyrazistego obrazu sądu i całego systemu sprawiedliwości w przedrewolucyjnej Rosji, jak w tej powieści [chodzi o powieść *Zmartwychwstanie* — K.K.-Sh.]”⁵⁵. Tołstoj za pomocą ponurych barw szkicuje mroczne obrazy sądu, w którym kpi się z oskarżonych, a każdy ze sług Temidy myśli tylko o tym, żeby jak najszybciej pozbyć się „problemu”. Dwaj pisarze dzięki szczegółowym opisom problemów natury prawnej, a przy tym zachowaniu wierności realiom zasłużyli na uwagę praw-

[*Voskresenie*]), *Żywy trup* (*Живой труп* [*Živoj trup*]), *Śmierć Iwana Iljicza* (*Смерть Ивана Ильича* [*Smerť Ivana Il'iča*]).

⁵¹ Oryg. „Даже чахоточные умирали на моих глазах в кандалах. [...] Вряд ли даже и задумывался кто-нибудь об этом, когда даже и из докторов никому и в ум не пришло, во все эти несколько лет, хоть один раз походить у начальства о расковке труднобольного арестанта, особенно в чахотке”, Ф.М. Достоевский, *Записки из мертвого дома*, [w:] *Полное собрание сочинений в 30 томах*, t. 4, Ленинград 1972 (F.M. Dostoevskij, *Zapiski iz mertvogo doma*, *idem*, *Polnoe sobranie sočinenij v 30 tomah*, t. 4, Leningrad 1972), s. 139. F. Dostojewski, *Wspomnienia z domu umarłych*, przeł. Cz. Jastrzębiec-Kozłowski, Warszawa 1955, s. 86, <http://www.comporecordeyros.cba.pl/lektury/Fiodor%20Dostojewski%20-%20WspomnieniaZDomuUmarlych.pdf> (dostęp: 10.06.2021).

⁵² Profesor doktor habilitowany nauk prawnych, działający w szeregach funkcjonariuszy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (1937–2011).

⁵³ *Юрист, ученый, педагог, исследователь муз души и права (посвящается А.И. Алексе-еву): избранные сочинения*, red. С.И. Герасимов, Москва 2013 (*Ŭrist, učenyj, pedagog, issledovatel' muz duši i prava (posvâšaetsâ A.I. Alekseevu): izbrannye sočinočineniâ*, red. S.I. Gerasimov, Moskva 2013), s. 520.

⁵⁴ Profesor doktor habilitowany nauk prawnych, wykładowca Woroneskiego Uniwersytetu Państwowego w Rosji (Katedra Teorii i Historii Państwa i Prawa).

⁵⁵ Oryg. „никакие трактаты не могут дать такое живое представление о суде и всей системе правосудия дореволюционной России, как этот роман”, В.В. Ячевский, *Общественно-политические и правовые взгляды Л.Н. Толстого*, Воронеж 1983 (V.V. Âčevskij, *Obšestvenno-političeskie i pravovye vzglâdy L.N. Tolstogo*, Voronež 1983), s. 133–134.

ników, zarówno sobie współczesnych, jak i obecnych, którzy zalecają studiowanie utworów Dostojewskiego i Tołstoja na wydziałach prawa uczelni wyższych.

Tworząc zarys historyczny, starałam się pokazać, że literatura rosyjska jest prawdziwą skarbnicą niesformalizowanej wiedzy naukowej. Nie tylko niesie w sobie przekaz moralny, lecz także pozwala lepiej poznać i zrozumieć świat. Obejmuje szeroki wachlarz zjawisk społeczno-kulturowych, wśród których problem prawa, na przestrzeni wieków, zajmował jedno z centralnych miejsc.

BIBLIOGRAFIA

- Bačinin V.A., *Dostoevskij: metafizika prestupleniâ*, Sankt-Peterburg 2001.
- Borš I.V., *Pravo i literatura kak meždisciplinarnâ problema*, [w:] *Pravo i literatura: materialy vos'myh filosofsko-pravovyh čtenij pamâti akademika V.S. Nersesâncâ*, red. V.G. Grafskij, Moskva 2014.
- Breyen S., *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej Pana Tadeusza*, Warszawa 1955.
- Carpi D., *Bioethics and Biolaw through Literature*, Berlin 2012.
- Carpi D., Gaakeer J., *Liminal Discourses. Subliminal Tensions in Law and Literature*, Berlin 2013.
- Dahlberg L., *Visualizing Law and Authority. Essays on Legal Aesthetics*, Berlin 2012.
- Dostoevskij F.M., *Brat'â Karamazovy*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij v 30 tomah*, t. 15, Leningrad 1976.
- Dostoevskij F.M., *Prestuplenie i nakazanie*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij v 30 tomah*, t. 6, Leningrad 1973.
- Dostojewski F., *Wspomnienia z domu umarłych*, przeł. C. Jastrzębiec-Kozłowski, Warszawa 1955, <http://www.comporecordeyros.cba.pl/lektury/Fiodor%20Dostojewski%20-%20WspomnieniaZ-DomuUmarlych.pdf>.
- Dostoevskij F.M., *Zapiski iz mertvogo doma*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij v 30 tomah*, t. 4, Leningrad 1972.
- Emel'anova I.A., *Istoriko-pravovââ nauka Rossii XIX v. Istorîâ russkogo prava. Metodologičeskie i istoriografičeskie očerki*, cz. 2, Kazan' 1988.
- Fiktionen der Gerechtigkeit: Literatur–Film–Philosophie–Recht*, red. R. Bittner, S. Kaul, Baden-Baden 2005.
- Filimonov V.S., *Proza i stihi*, cz. 1–2, Moskva 1822.
- Gogol' N.V., *Mertvyje duši*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij v 14 tomah*, t. 7, Moskva 1951.
- Gogol' N.V., *Povest' o tom, kak possorilsâ Ivan Ivanovič s Ivanom Nikiforovičem*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij v 14 tomah*, t. 2, Moskva 1937.
- Griboedov A.S., *Gore ot uma: Komediâ v 4-h dejstvîâh v stihah*, [w:] *idem, Gore ot uma*, Moskva 1987.
- Harabet K., *Prestuplenie i nakazanie. Zakon i porâdok v russkoj klassičeskoj literature 19 veka*, Moskva 2012.
- Hemnicer I.I., *Dva bogača*, [w:] *idem, Polnoe sobranie stihotvorenij*, Moskva 1963.
- Isaev I.A., Zolotuhina N.M., *Istorîâ političeskich i pravovyh učenij Rossii*, Moskva 2003.
- Jachevskij V.V., *Obshhestvenno-politicheskie i pravovye vzgljady L.N. Tolstogo*, Voronezh 1983.
- Kapnist V.V., *Ābeda. Komediâ v pâti dejstvîâh*, [w:] *idem, Izbrannye proizvedeniâ*, Leningrad 1973.
- Kistâkovskij B.A., *V zašitu prava (Intelligenciâ i pravosoznanie)*, [w:] *Vehi. Sbornik statej o russkoj intelligencii*, Moskva 1909.
- Korotkih M.G., *Sudebnââ reforma 1864 g. v Rossii*, Voronež 1994.

- Kostomarov N.I., *Russkaâ istoriâ v žizneopisaniâh ee glavnejših deâtelej*, gl. 17, Moskva 2007, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/17.php.
- Kozłowski J., *Narodziny i rozwój dyscyplin naukowych*, „Sprawy Nauki. Biuletyn Komitetu Badań Naukowych” 1996, nr 1, <http://kbn.icm.edu.pl/pub/kbn/sn/archiwum/9601/kozlow.html>.
- Krylov I.A., *Lev i Bars; Volk i Âggenok; Lâguški, prosâšie cara*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij*, t. 3, Moskva 1946.
- Kurbskij A., *Istoriâ o velikom knâze moskovskom*, [w:] *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 11, Sankt-Peterburg 2001, <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070>.
- Lapickij I. P., *Povest' o sude Šemâki i sudebnaâ praktika vtoroj poloviny XVII v.*, [w:] *Trudy drevnerusskoj literatury*, t. 6, Moskva 1948.
- Lermontov M.Û., *Boârin Orša*, [w:] *idem, Sočineniâ: v 6 t.*, t. 4, Moskva 1955.
- Lermontov M.Û., *Pesnâ pro carâ Ivana Vasil'eviča, molodogo opričnika i udalogo kupca Kalašnikova*, [w:] *idem, Sočineniâ v 2-h tomah*, t. 1, Moskva 1988.
- Lüderssen K., *Produktive Spiegelungen: Recht in Literatur, Theater und Film*, Baden-Baden 2002.
- Minda G., *Postmodern Legal Movements. Law and Jurisprudence at Century's End*, New York 1995.
- Nekrasov N.A., *Korobejniki*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij i pisem v 15 tomah*, t. 4, Leningrad 1982.
- Nekrasov N.A., *Peterburgskij rostovšik*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij i pisem v 15 tomah*, t. 6, Leningrad 1983.
- Nekrasov N.A., *Sovremenniki*, <http://nekrasov-lit.ru/nekrasov/stihi/sovremenniki-2.htm>.
- Nekrasov N.A., *Svoboda*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij v 3 tomah*, t. 2, Leningrad 1967, http://az.lib.ru/n/nekrasow_n_a/text_0020.shtml#15.
- Olson G., *Criminals as Animals from Shakespeare to Lombroso*, Berlin 2013.
- Ost F., *Lettres et lois. Le droit au miroir de la littérature*, Bruxelles 2001.
- Ostrovskij A.N., *Svoi lûdi-sočemsâ*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij*, t. 1, Moskva 1949.
- Porsdam H., T. Elholm, *Dialogues on Justice. European Perspectives on Law and Humanities*, Berlin 2012.
- Povest' o Erše Eršoviče*, [w:] *Russkaâ demokratičeskaâ satira XVII v.*, Moskva 1977.
- Povest' o Šemâkinom sude*, [w:] *Russkaâ demokratičeskaâ satira XVII v.*, Moskva 1977.
- Pravo i istoriâ hudožestvennoj kul'tury*, red. M.M. Rassolov, Moskva 2012.
- Pravo i literatura*, red. V.G. Grafskij, Moskva 2014.
- Pravo i literatura — szkice*, red. J. Kuisz, M. Wąsowicz, Warszawa 2015.
- Puškin A.S., *Dubrovskij; Kapitanskaâ dočka* [w:] *idem, Sobranie sočinenij v 10 tomah*, t. 5, Moskva 1960.
- Puškin A.S., *Vol'nost'; Derevnâ* [w:] *idem, Sobranie sočinenij v 10 tomah*, t. 1, Moskva 1959.
- Quabeck F., *Just and Unjust Wars in Shakespeare*, Berlin 2013.
- Radišev A.N., *Opyt o zakonodavstve*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij*, t. 3, Moskva 1952, s. 3–27.
- Radišev A.N., *Vol'nost'*, [w:] *idem, Polnoe sobranie sočinenij*, t. 1, Moskva 1938.
- Saltykov-Šedrin M.E., *Gospoda Golovlevy*, [w:] *idem, Sobranie sočinenij v 20-i tomah*, t. 13, Moskva 1972.
- Saltykov-Šedrin M.E., *Nedremannoe oko*, [w:] *idem, Sobranie sočinenij v 20-i tomah*, t. 16, Moskva 1974.
- Saltykov-Šedrin M.E., *Pompadury i Pompadurši*, [w:] *idem, Sobranie sočinenij v 20-i tomah*, t. 8, Moskva 1969.
- Schneck P., *Rhetoric and Evidence. Legal Conflict and Literary Representation in U.S. American Culture*, Berlin 2011.

- Simonsen K.-M., *Law and Justice in Literature, Film and Theater: Nordic Perspectives*, Berlin 2013.
- Suhovo-Kobylin A.V., *Svad'ba Krečinskogo — Komedîa v treh dejstviâh; Trilogiâ*, Moskva 1955.
- Tolstoj L.N., *Smert' Ivana Il'iča*, [w:] *idem, Sobranie sočinenij v 22 tt.*, t. 12, Moskva 1982.
- Tolstoj L.N., *Voskresenie*, [w:] *idem, Sobranie sočinenij v 22 tt.*, t. 13, Moskva 1983.
- Tolstoj L.N., *Živoj trup*, [w:] *idem, Sobranie sočinenij v 22 tt.*, t. 11, Moskva 1982.
- Ůrist, učenij, pedagog, issledovatel' muz duši i prava (posvâšaetsâ A.I. Alekseevu): izbrannye sočinsočineniâ, red. S.I. Gerasimov, Moskva 2013.
- Velikie reformy v Rossii serediny XIX veka*, red. I.L. Abramova, Moskva 2002.
- White J.B., *The Legal Imagination*, Chicago 1973.
- Wojtuń M., *Prawda, prawo i literatura*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 73, 2014.